

ԴՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՆԵՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ:

ԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ Հ. ԳԵԼՏԵՐԻ.

Ընդհանուր պատմութեան ընթացքում շրջաններ և սահմանափակումներ ընդունելը ուղղակի պատահական է և դրա համար միանգամայն քմահաճոյական: Քանի որ պատմութիւնն ինքը, որի մէջ անցած և յաջորդող դէպքերը միացած են պատճառական կապերով, բաժանմունքներ չէ ընդունում, նա մի շարունակուող յարաւեութիւն է: Այդ պատճառով ոչ մի ձեռնարկութիւն այնքան անխորհուրդ չէ կարող լինել քան այն՝ որ կամենում են հետեւելով մեր սովորական գործածական ընդհանուր պատմութիւններին, հաստատապէս որոշել հռովմէական տէրութեան վախճանը և հին ու միջին դարերի սահմանը: Մեր գպրոցներում ժամանակագրական կարգով որոշուում էր կամ որոշուում է մտազաւափ ծշդութեամբ՝ ընդհանուր պատմական տեսակետից այդ նշանաւոր դարազլի նոյն իսկ տարին: Եւ այն էլ սովորաբար ուշադրութեան էր առնում միմիայն արեւմուտքը, մինչդեռ հակապատմական է որ գերադաս են համարում միայն արեւմտեան մասը և ինկատի առնում նրա պատմական զարգացումը և ըստ այնմ՝ առանց այլեւայլութեան հռովմայեցւոյ կայսրութեան և հին դարի վերջը 476 թիւը ընդունում որովհետեւ այդ թուին հռովմէական տէրութեան—Imperium Romanum—արեւմտեան բաժնի վերջի օրինական կայսրը գահից զրկուեց և թոշակի կապուեց, որ, եթէ ընդհանուր պատմութեան տեսակետից դատենք, այնքան նշանաւոր դէպք էր, ինչքան Սերբիայի Միլան թագաւորի հրաժարականը 1892 թուին: Բայց ժամանակակից

ները այդպէս ասուած ընդհանուր պատմական կարեւորութիւն ունեցող եղելութեանը այնքան քիչ նշանակութիւն են տուել, որ նոքա—և ամենից առաջ յաղթանակող Դերմանացիները—առաջուայ պէս շարունակել են Օդովակրի և յետոյ Թէոդորիխի երկիրը Հռովմայեցւոյ տէրութեան մի մասը համարել, իրենց հպատակներին կայսեր հպատակներ ճանաչել և կայսերական տէրութեան վերաբերեալ կարգադրութիւնները պահպանել:

Ահա այդ էր պատճառը, որ ոսկեդրամը նոյն իսկ գերմանական կոչուած տէրութիւնների մէջ կտրուում էր կայսեր պատկերով: Մինչև անգամ Դոթերը վստահանում էին Եռստինեան կայսեր դէմ յանդիման յայտարարել, թէ նոքա մշտապէս յարգել են կայսեր առանձնաշնորհութիւնը: Իսկ տէրութեան արեւելեան մասը, որը կարողացաւ պահպանել հնուց ժառանգած քաղաքակրթութիւնն աւելի մեծ եռանդով և յաջողութեամբ քան արեւմտեան մասը, ոչ մի կերպ չէ կարող երկու մասերի՝ հին և միջին դարերի բաժանուել: Եւ մենայն դէպս յայտնի երեւալուց ոչ առաջ, որովհետեւ միայն Հերակլի իշխանութիւնից յետոյ, այն զարմանալի կռուով, որ վարեց Բիւզանդիոնը սեմիտական ցեղի ահեղ յարձակման դէմ, սկիզբն է առնում դարուկէս շարունակուող հոգեկան խաւարը, որը պարզ կերպով սահմանում է տիեզերքի նոր օրերի մուտքը: Բայց եթէ, օրինակի համար, համառօտ բիւզանդական պատմութիւնը սկսուէր Հեռն իստրացու գահակալութիւնից, ընթերցողը կըզրկուէր իսկապէս ամենակարեւոր և ընդհանուր—պատմական ամենանշանաւոր դարածանօթութիւնից, մի շրջանի՝ որի մէջ պէտք է որոնել այն նախապայմանները և սկսուածքները, որոնք վերջը բիւզանդական առանձնայատուկ դարաշրջանի պատմական զարգացումն են ցոյց տալիս:

Սակայն նոյնքան էլ պարզ է և հասկանալի, որ հեշտութեամբ չենք կարող մերժել պատմական նիւթի շրջանների և սահմանափակումների բաժանումն: Բայց մեր մէջ պէտք է կենդանի լինի այն զիտակցութիւնը, թէ մենք իսկապէս միմիայն յիցափայտ ենք դործ դնում, որպէս զի կարողանանք առարկայի մա-

սին ձեռք բերել ընդհանուր հայեացք: Հենց այդ իսկ պատճառով, ցանկալի է հեռու մնալ այն ընդհանրացած պրոֆեսորական և վարժապետական խմաստակութիւնից, որ ոչ մի պատմական գրութեամբ կամ դասագիրք վաճառքի չեն հանում: մինչև որ նա չունենայ աւելի լաւ պատճառաբանութեամբ շրջաններ կամ կրտսերութեամբ չլինի տրամաբանօրէն ուղիղ համարութեամբ բաժանմունքներով: Սակայն մենք ևս այս դէպքում էլի նպատակադրմար ենք գտնում թողնել, որ աւանդական ընդանուածք մնայ: Մենք շատ վաղուց է վարժուել ենք՝ Արկադիոսից մինչև Կոստանդին Թ-ի (395—1453) կայսրների պատմութիւնը միացնել և ընդունել իբրեւ արեւելահռոմէական կամ բիւզանդական պատմութիւն: Այս անգամ էլ միմիայն գործնական հայեցակէտին գերակշռութիւն տալով, կրպակահանք մենք ևս այդ հին՝ Փլուտինիական դասաւորութիւնը, թէև շատ լաւ յայտնի է, որ այդ բազմիցս ժխտուել է այն գիտնականների կողմից, որոնք այլապէս սկզբունքով պատմական շրջանների բաժանման ոգեւորութեամբ կողմնակիցներ են: Բաւական արդարացի կերպով շեշտուել է, թէ չնայած որ Թէոփոսի մահուանից յետոյ տէրութիւնը բաժանուել է, ժամանակակիցները դեռ երկար դարեր հասկացողութիւն ունէին միայն մի հռոմէական տէրութեան մասին—*Res publica* կամ *Manus publica*—սովորաբար այդպէս էր անուանում Է և Ը դարերում Սպանիայում և Փրանկների թագաւորութեան մէջ: Ուստի կարելի է արեւմտահռոմէական տէրութեան—ինչպէս նաև բնականաբար արեւելահռոմէական տէրութեան—մասին խօսել միայն Կարլոս Մեծի արեւմտահռոմէական կայսրութեան հաստատելուց յետոյ: Այդ էլ այն չափով է ուղիղ և յարմար, բայց և այն չափով աւանդական, ինչպէս իրաւաբանների լեզուի մէջ գործածական է, որ նոքա Աւգուստոսից մինչև Դիոկղէտիանի ժամանակը—*Dynarchia*—երկպետութիւն են կոչում: իսկ մնացած շրջանը—*Monarchia*—միապետութիւն: Իսկապէս իրաւ է և ուղիղ՝ եթէ սահմանադրութիւնը աւելի առաջ ունենալով ասենք, որ այդ շրջանում տէրութիւնը բաժանուած էր կայսեր և սենատի մէջ: Սակայն իրապէս արդարացի են

նաև տէրունական իրաւունքի մէջ այնքան տգէտ համարուած ժամանակագիրները, որոնք Կեսարի և Աւգուստոսի ժամանակից են սկսում հռոմէական միապետութիւնը՝ և այդպէս էլ է իրապէս, թէկուզ ժամանակակիցները և փքանի գիտնականներ ուրիշ կերպ են հասկանում: Թէոփոսի մահուանից մինչև Կոստանդնուպօլսի անկումը գոյութիւն ունեցող տէրութիւնը արեւելահռոմէական է, իսկ մանաւանդ Է՝ զարից ի վեր զուտ յունական է:

Որպէս զի գործնական կարիքներին բաւականութիւն տանք և ոչ թէ որ և է բարձր, «պատմական—փիլիսոփայական» հայեցակէտի համար յենարան ստեղծենք, նիւթը բաժանում ենք հետեւեալ ստորաբաժանումների, որ հնուց մեզ է անցել:

- I. Նախայուստինեան շրջան . 395—518
- II. Յուստինեանի և իւր յաջորդների դարաշրջան . 518—610
- III. Հերակլի հարստութիւնը և իսլամի դէմ կռիւ . 610—717
- IV. Վերածնութիւն սիրիական (իսաւրեան) կայսրների ժամանակ և պատկերամարտութիւն . 717—867
- V. Արեւելահռոմէական իշխանապետութեան բարձրագագածը հայկական հարստութեան ժամանակ . 867—1025
- VI. Տէրութեան անկումը . 1026—1081
- VII. Կոմնեններ և Անգելներ . 1081—1201
- VIII. Նիկիայի կայսրութիւն . 1204—1261
- IX. Պալէոլոգների վերահաստատութիւնը և կործանումը . 1261—1453

I. Նախայուստինեան շրջան. (396—618).

Թէոփոս Մեծը (379—395), մեծ հօր հանձարեղ որդին, այն զօրավարների և տէրութեան փրկողների երկար շարքի վերջին անդամն էր, որոնք Կլաւդիոս Գոթիկոսից մինչև Վաղենտինիանը երկաթեայ բռունցքներով վերստին կռել են հիմնից ի վեր խախտուած տիեզերական իշխանութիւնը. նա ներկայանում է Վաղենտի սարսափելի հարուածից՝ Ազրիանապօլսի—*bellum lacrimabile*—արիւնա-

հեղ կառուց յետոյ՝ գերմանական վտանգից տէրութեան ամենափայլուն պահպանող և պատիւը Մի անգամ ևս տէրութեան հողից յետ մղուեց զօթական ժողովրդի տիրքը։ Ներքուստ էլ նորա կառավարութիւնը դարաշրջան է կազմում և այդ այն յաղթութիւնով որ տարաւ ուղղափառ եկեղեցին արիւնոսութեան գէմ՝ յենուած կայսերական ծանրակշիռ ազդեցութեան վրայ։ Բացի այդ՝ եռանդուն միջոցներ ձեռք առնուեցան վերջացնելու հին հեթանոսութեան մնացորդները որ զեռ կուռ էր հռովմէական արիւնոսկրատիայի մէջ։ Սա իւր մահուան ժամանակ՝ 398 թ. յունուարի 17՝ ամբողջ տէրութիւնը թողեց կառավարելու իւր երկու որդիներին՝ Արկադիոսին և Հոնորիոսին։ Վերջինը ստացաւ արեւմտեան կէսը, իսպաիա (իսպաիա և Ալբիոն) և Գաղղիա (Գաղղիա—Սպանիա—Բրիտանիա) պրէֆեկտորութիւնները, մինչդեռ նրա աւագ եղբայրը արեւելքի վրայ էր իշխում։ Իլլիրիկա (Դակիա և Մակեդոնիա) և Արեւելք (Ասիա, Պոնտոս, Օրիենտ, Թրակիա և Եգիպտոս) պրէֆեկտորութիւնները։

Թէոդոսի մղած պատերազմը իւր գահակից կայսեր Եւգենիոսի դէմ՝ զրկել էր ամբողջ արեւելքը զօրքերից։ Եւ ահա մինչդեռ Հոնորը ծորայ պահակով ներս մտնելով՝ յարձակուել էին տէրութեան արեւելեան մասի վրայ՝ զօթական դաշնակիցները որ բանակել էին Միսիսիայում և Թրակիայում։ Իրենց արքայական զօրապետի առաջնորդութեամբ աւերում էին Իլլիրիկայի հիւսիսային մասը և սպառնում էին մայրաքաղաքին։ Միայն երբ Ստիլիքոնը արեւմուտքից վրայ հասաւ, Գոթացին ստիպուեց ամրանալ Թեսսալիայում։ Բայց որովհետեւ Արկադիոս կայսրը Ռուփինոսի գրգամբը, զուցէ ոչ առանց պատճառի պահանջեց, որ Ստիլիքոնը հեռանայ և արեւելեան գնդերը Ռոմալիայից յետ ուղարկի Կոստանդինուպոլիս, վերդիները Գայնատի հրամանատարութեան տակ յարձակուեցին մայրաքաղաքի վրայ։ Ռուփինոսը նոցա զոհ գնաց, և նրա տեղը բռնեց իբրեւ ղեկավարող մինիստր Եւտրոպիոս ներքինին, և ահա Ալարիքը ձեռնարկեց իւր զարհուրելի արշաւանքը Յունաստանի դէմ՝ Թերմոպիլէի անցքով։ Ելեւսիսը

Պիրիոսը, Մեդարան, Կորինթը, Արգոսը և Սպարտան ընկան զօթական հրոսակների ձեռքը։ Իսկ մոլեռանդ վարդապետները նոցա քրիստոնէական և բարբարոսական եռանդը բորբոքել էին մինչև վայրենի կատաղութիւն՝ հեթանոսութեան վերջի ապաստանարանների և ամրութիւնների դէմ։ Սակայն երբ նոքա արշաւում էին Էլիսի վրայ, յետեւից նոցա վրայ ընկաւ վերադարձած Ստիլիքոնը և զօթական զօրքը փակեց արկատեան ֆոլոէ սարահարթում։ Սպասածին հակառակ՝ խաղաղութիւն կայացաւ և արեւելահռովմէական կառավարութիւնը երկիւղ ազդող Գոթին նշանակեց Իլլիրիկայի զօրաց հրամանատար—magister militum per Illyricum։

Աւելի վտանգաւոր դարձաւ Փոլսիսյում բնակեցրած Կրութուղների և Օսագոթների ապստամբութիւնը Կոմէս Տրիբիզիլդի առաջնորդութեամբ։ Արեւելահռովմէական արքունիքում գերակշռում էր հռովմէական ազգային կուսակցութիւնը, Գերմանացիների զօրապետները, զօրեղ Գայնատը և նրա կողմնակիցները, սաստիկ վիրաւորուած էին։ Որաւ է Տրիբիզիլդը կորստաբեր հարուած ստացաւ Պեսիդիայի քաջ ժողովրդից, բայց երբ Գայնատը նրա դէմ ուղարկուեց և ծածուկ միացաւ նրա հետ, հռովմէական Լեոն զօրապետը, իւր պաշտօնակցից դաւաճանուած, պարտութիւն կրեց Գոթացու ձեռքից։ Գայնատը և Տրիբիզիլդը ընդհանուր կացութեան տէր դարձան և ստիպեցին կայսեր արձակել իւր մինիստրին։

Գայնատը եկաւ Բաղկեդոն, և սարսափած Արկադիոսը ստիպուած էր մայրաքաղաքում բնակարան տալ Գոթերի զօրքին։ Այնպէս էր թուում թէ արեւելքը նոյնպիսի բեկորների պիտի բաժանուի ինչպէս յետոյ արեւմուտքը։ Գերմանական ցեղից թագաւորը պատրաստ էր այստեղ Թէոդոսի հարստութեան տեղը բռնելու։ Սակայն մայրաքաղաքի ժողովուրդը ոտքի կանգնեց, երբ արիւսեան Գոթերը սկսեցին վիրաւորել նրա կրօնական զգացմունքները։ Գոթերը ստիպուած էին քաղաքից հեռանալ, ով յետ մնաց, ենթարկուեց ժողովրդի կատաղութեան։ Գայնատը աւարի առնելով Թրակիան՝ պատրաստուեց Արիւդոսի մօտից Ասիա

անցնել, բայց Փռաւիտա հաւատարիմ Գոթթ հռովմէական նաւատորմիդով ոչնչացրեց նրա զօրքը: Հոնքի թագաւոր Ուլդէսը կայսերական արքունիք ուղարկեց դէպի Թրակիա փախչող ապստամբի զլուխը: Փռաւիտան՝ տէրութեան ազատարարը՝ կոնստանտնուպոլսէն աստիճան ստացաւ, թէեւ ինքը հեթանոս էր:

Նոյն Արկադիոսի ժամանակ Բիւզանդիոնում բորբոքուեց տէրութեան—imperium և հոգեւորականութեան—sacerdocium հին կռիւը, որի վախճանը կառավարութեան և եկեղեցու համար Արեւելահռովմում տիպիքական մնաց:

Յովհաննէս Անտիոքացին, որ յետոյ եկեղեցուց Ոսկեբերան մականուանուեց, այժ ստացած իւր ճարտասանութեամբ և ժողովրդից վայելած յարգանքով, Շոտլանդիոյ պուրիտանների նման, ոչ կայսերական տան փարթամութիւնն էր լուծեան տալիս և ոչ էլ հարուստների բարեգլարքի ապականութիւնը: Սա ինքն անձամբ ձգնաւորական ամենախիստ կեանք էր վարում և մի և նոյն ժամանակ իբրեւ կրօնապետ՝ պապական իշխանապետութեան գիտակցութիւն ունէր: Ասիան, որի գլխաւոր կեդրոն Նիքսոսը հպարտ էր Յիսուսի սիրելի աշակերտի հիմնած եկեղեցիով, Յովհաննէս իւր այցի ճանապարհորդութեան ժամանակ անխնայ ուժով ենթարկեց Նոր-Հռովմի քահանայապետների իշխանութեան, որոնք 381 թուից հաւասարուել էին Հին-Հռովմի քահանայապետներին: Նրա թշնամիները գլուխ բարձրացրին: Իրաւ է, նա շատ հեշտութեամբ ազատուեց մայրաքաղաքի իւր հակառակորդ դատարկ և անհոգի ճարտասան Սիւրիացի Սեւերիանոս եպիսկոպոսից, բայց երկրի դրութիւնը աւելի ծանրացաւ, երբ կառավարութիւնը նրա դէմ հանեց նրա ռիւերիմ թշնամի՝ Աղէքսանդրիայի փառասէր և սկզբունքներից զուրկ Թէոփիլոս պատրիարքին: Աղէքսանդրացին 391 թ. նոր էր կործանել Սերապիսը և շրջապատուած էր առանձին փայլով իբրեւ կուռքի կործանիչ: Ս. Աթանասից և նրա յաջորդ Պետրոսից ի վեր, որը 381 թ. տիեզերական ժողովի ղեկավարն էր, արեւելքը սովորել էր Ս. Մարկոսի դահի յաջորդներից սպասել հոգեւոր զործերի վերջնական վճիռը: Թէոփիլոսը կարողացաւ իւր մեքենայութիւններին սուրբ

զործի կերպարանք տալ, դրա համար նա զրուեց և զործակից արաւ Կոստանտիայի զրութէ հարիւրամեայ ուսումնական, բայց ստատիկ սահմանափակ Նպիփանին՝ հերձուածողների դէմ մարտնչողին: Նոքա՝ այսպէս ասած «կադնիի» մօտ կայացած՝ ժողովում՝ Նոր-Հռովմի քահանայապետին յայտարարեցին պաշտօնից զրկուած. սակայն սա, օգտուելով մայրաքաղաքի ժողովրդի յուզմունքից, փառաւոր յաղթութիւն տարաւ: Թէոփիլոսը փախաւ և կառավարութիւնը փոքրօգութեամբ յետ նահանջեց. մինչև իսկ Յովհաննէսը՝ իւր յաջորդութիւնով աւելի համարձակ դարձած, կայսրուհուն իսկ անձնապէս խիստ վիրաւորեց: Ժողով գումարուեց 404 թ., որով նա վերջնականապէս զրորուեց, թէեւ արեւմտահռովմէական կառավարութիւնը և արեւմուտքի իննոկենտ Բ պապը մեծ եռանդով նրա համար աշխատեցին: Նամակագրութիւններով նա պահպանեց իւր ազդեցութիւնը նոյն իսկ Կոկիսոնում՝ իւր աքսորման տեղում, ուստի տէրութիւնը որոշեց քշել նրան հեռու Կովկաս. բայց զժախտ ծերը Պիթիոս՝ իւր աքսորավայրը չհասած, ճանապարհին մեռաւ: Ընդհանուր եկեղեցին բարձր է պահպանել «տիեզերական ուսուցչի» յիշատակը. Պրոկղոս պատրիարքը 438 թ. հանգիստւոր կերպով նրա նշխարները բերեց մայրաքաղաք, և Թէոդոս Բ. ծնկաչոք սրբի մատրան առաջ թողութիւն էր խնդրում իւր մեղաւոր ծնողների համար: Բայց չնայած այդ հաճոյական և մեծահոգի ձեւերին, այնու ամենայնիւ կայսերական իշխանութիւնը սկզբունքով մեծ յաղթութիւն էր տարել: Սա առաջին անգամն էր՝ հիմնուած իւր գերիշխանութեան վրայ, կարգաւորել իւր դէպի եկեղեցին ունեցած յարաբերութիւնը, և այդ առանձին նշանակութիւն ունէր Բիւզանդիոնում:

Նրբ 408 թ. Արկադիոսը մեռաւ, նա թողեց մի անչափահաս որդի, Թէոդոս Բ փոքրին, որը իբրեւ ճշմարիտ ծիրանածին՝ իւր երկարամեայ իշխանութեան ժամանակ 408—450 երբեք չափահաս չդարձաւ: Մինչև 414 թ. տէրութեան զործերը կառավարում էր թիկնապահների առաջնորդ—praeffectus praetorio—Անթիմիոսը, որ ունէր կոնսուլ և պատրիկիոս բարձ-

րազոյն պատուոյ տնտղոսները և միանգամայն խեղացի քաղաքագէտ էր: Յետոյ կառավարութիւնն անցաւ կայսեր քաղաքագէտ Պուլքերիա քրոջ ձեռքը, որ կառավարում էր սենատի խորհրդակցութեամբ: Մա իւր եղբորը 426 թ. պատկեց մի փիլիսոփայի լաւ կրթուած աղջկայ՝ Աթենայիսի հետ, որի քրիստոնէական անուէն էր Նւդոկիա. սա շատ շուտով մեծ ազդեցութիւն ձեռք ձգեց կառավարական գործերի վրայ, միացած Բրիւսափիոսներքինու հետ: Նւդոկիայի անկումից յետոյ, վերջինս կայսեր միանգամայն իւր ձեռքն առաւ նրա իշխանութեան վերջին տարիներում: Պուլքերիան գժգոհ, առանձնացել էր իւր մասնաւոր պալատը:

Մինչդեռ արեւմուտքը աւերակ էր դարձել, և Դոմիւրը՝ Սուերներն ու Վանդալները անկախ տէրութիւններ էին հաստատել Գաղղիայում: Սպանիայում և Ափրիկայում, իսկ արեւմուտքի անուանական կայսրը իրապէս սահմանափակուած էր միայն Ալպենինեան թերակղզու մէջ, տէրութեան արեւելեան մասը այդ վտանգաւոր շրջանում դիմացաւ բախտաւոր և բաւականաչափ հանդարտ կերպով: Թէոդոս Բ-ի երկար իշխանութիւնը ընդհանրապէս շատ աղքատ է արտաքին պատահարներով: Հոնորիոսի մահից յետոյ Արտաբուրիոս և իւր որդի Ասպար զօրավարները բաւական յաջող կերպով կարգաւորեցին Ռոմալիայի գործերը, նոքա վերահաստատեցին օրինաւոր իշխանին, որը Յովհաննէս բռնապետից հեռացրուած էր, և նորից գերակշռող դարձրին արեւելքի ազդեցութիւնը:

Թէոդոս մեծի ամենամեծ քաղաքական սխալը փորձեց մեծ եռանդով նորից ուղղել Թէոդոս փոքրի՝ բազմիցս արհամարհուած՝ կառավարութիւնը: Տրպատից և Դրիգոր Լուսաւորից յետոյ հայկական ինքնուրոյնութիւնը կորցրած՝ բայց առանձին կարեւոր նշանակութիւն ունեցող թագաւորութիւնը գաշնակցութեամբ միացած էր հռովմէական տէրութեան հետ, բայց 365 թ. Յորիանոս կայսեր խաղաղութեան շնորհիւ կորել էր այդ ազդեցութիւնը: Դրաւ է, Վադենտինը խեղացիութեամբ Պապին թագաւոր էր նշանակել և օգնել էր, բայց երբ հռովմայեցիք անազնիւ ձանապար-

հով սպանեցին նրան, սաստիկ պատերազմ սկսուեց Հայոց քրիստոնէայ—կղերական և զրադաշտական նախարարների մէջ: Եթէ Հռոմիւնայեցիները լաւ հասկանային իրենց քաղաքական շահերը, նոքա պէտք է ամեն կերպ ինչպէս որ Կոստանդինի տան կայսրներն էին արել, պաշտպանէին Մամիկոնեաններին, որոնք հոգեւորական կուսակցութեան առաջնորդներն էին: Փոխանակ դրան՝ միանգամայն անհասկալի կուրութեամբ—այդ բանում նրան կարելի է համեմատել Փրիգորիս Մեծի հետ—Թէոդոսը 387 թ. Պարսից տէրութեան հետ համաձայնութիւն կայացրեց և բաժանեց հայկական թագաւորութիւնը. մի բաժանմունք՝ որի մէջ առիւծաբաժինը արեւելիներին ընկաւ: Մակին Մեծի Հայոց թագաւորութեան միայն մի հինգերորդ մասն ընկաւ հռովմայեցիներին՝ Թէոդոսոպոլիս (Կարին) գլխաւոր քաղաքի հետ: Մնացած մասը, որտեղ շարունակեց էլի 40 տարի գոյութիւն ունենալ պարսիկներից նշանակուած Հայոց անուանական թագաւորութիւնը, պարսկական իշխանութեան տակ ընկաւ: Պարսիկները թող էին տալիս իրրեւեկեցական և ուսումնական լեզու միայն ասորերէնը, յունարէնի ոչնչացման համար յայտարարուեց կռիւ: Հայաստանի երկու մեծ հանձարները, ս. Սահակը և Մեսրոպը, որոնք տառերի գիւտից յետոյ մայրենի լեզուով թարգմանել էին Ս. Դիրքը, ստիպուած էին պարսից իշխանաւորների հալածանքներից փախչել յունական բաժինը, հռովմի այն ժամանակուայ արքունիքը, այդ դէպքում անհամեմատ աւելի հեռատես քան հարստութեան նախահայրը, հայերի սկսուածքը հանրական կողմից ըստ կարելւոյն օգնում էր և տէրութեան միջոցներով նպաստում էր երկու մեծ Հայերի թարգմանական դպրոցին: Այդ հոգեւոր դպրոցի ջանքերով առաջ եկաւ Հայոց թարգմանական հարուստ գրականութիւնը (Ոսկեայ դար Հայոց գրականութեան) որ միանգամայն կախում ունէր յունականից, և ժողովուրդը, որ մինչև այդ ժամանակը գրականութիւն չուներ, մտաւ քաղաքակիրթ ազգերի շարքը: Դրանով Հայաստանը վերջնականապէս անջատուեց արեւելքի բարբարոսութիւնից և ընդ միշտ միացաւ արեւմտահայե-

նական բարեկրթութեան հետ: Այդ ծառայութեան մի մասը որոշ չափով պատկանում է արհամարհուած Թէոդոս փոքրին:

Բայց դառնանք այժմ և հետեւեմք քաղաքական արտաքին գէպքերին: Այդ շրջանում տէրութեան համար իսկապէս վտանգաւոր դարձաւ Հոնների մեծացած իշխանութիւնը: Անթեմիոսը 412 թ. յաջողութեամբ յետ էր մղել այդ բարբարոսների յարձակումը իսկ Դանուբի վրայ մի նաւատորմիդ պահպանում էր տէրութեան սահմանը. բայց 424-ից ի վեր կայսրը թափառականների թագաւորին հարկ էր վճարում: Դրութիւնը աւելի վատացաւ, երբ քաջամարտիկ Ատտիլան իւր զօրքով բանակ դրեց Պանոնիայում: 441 թ. բացի Հոններից Պարսիկներն էլ սկսեցին սպառնալ տէրութեան սահմաններին, իսկ Վանդալներն ու նոցա հետ միացած ծովահէնների նաւատորմիդ թալանում էին տէրութեան ծովային ափերը: Դանուբի ամրոցները՝ Վիսինացիում և Սինդիդունում, Մարգոս և առաքելանման Կոստանդին ծննդավայր Նախոս, Փիլիպոպոլիս և տէրութեան ուրիշ կարեւոր քաղաքներն ընկան Հոնների թագաւորի հարուածների տակ: Մայրաքաղաքը արդէն դողում էր. բայց անտիկ Ասեմոս քաղաքի պահպան քաջ զօրքը յաջողութեամբ պաշտպանուեց և նորից վերակենդանացրեց Հռովմայեցիների թուլացած քաջութիւնը: Անատոլիոսը 443 թ. խաղաղութիւնը դնեց վճարելով 6000 ֆունտ ոսկի և տարեկան 700 ֆունտ հարկ: 447 թ. վերսկսեցին թշնամութիւնները, բայց վերջ դրուեցին Մաքսիմոսի դեսպանութեամբ: Նրան ուղեկցում էր ճարտասան Պրիսկոսը քարտուղարի պաշտօնով. սա թողել է մեզ Հոնների գլխաւոր բանակի վերին աստիճանի հետաքրքիր և շատ կենդանի նկարագրութիւնը: Խաղաղութիւնը վերահաստատուեց, բայց մինչև Թէոդոսի մահը շարունակեցին տուրք վճարել:

Այդ կառավարութիւնը աւելի կարեւոր էր և համարեա վճռողական նշանակութիւն ունեցաւ եկեղեցական ժամանակակից խնդիրների վերաբերութեամբ: Բրիտոնեայ տէրութիւնը պաշտօնապէս և բռնի կերպով ճնշել էր աստուածների հին պաշտամունքը, բայց

եկեղեցին «չայն բացեց իւր դռները» և խեղացի տնտեսութեամբ դիւրացրեց հնահաւատների մուտքը նոր համայնքի մէջ: Սոքա նորից դրանում էին իրենց հին հեթանոսական աստուածներին քրիստոնեայ սրբերի մէջ, միայն տարբեր տարազով: Ամբոխի և մանաւանդ կանանց մէջ պահանջ էր դիմել շատ անուն ունեցող բնութեան մեծ աստուածուհուն, դրա համար եկեղեցին բարձրացրեց Աստուածածնի պաշտամունքը. հեթանոսներն էլ ծագրում էին Մարիամի ջերմ պաշտամունքն և նրան անուանում էին «Սոր Կիւբելէ» կամ «Սոր Դիս»:

Ալէքսանդրեան աստուածաբանները հետեւելով Որիգէնի այլաբանական բացատրութեան, ներկայանում էին մոգայի աստուածաբանութեան ամենաջերմ պաշտպանների, մինչդեռ Անտիոքի դպրոցը իւր մեծ ղեկավարներով՝ Դիոդորոս Տարսոնացու և Թէոդորոս Մոպսուեստացու ձեռքով թէև առանց հետեւանքի, կռուում էր ժամանակի ամենաուժեղ հոսանքի դէմ և փորձում հաստատուն պահպանել սուրբ Գրքի լուրջ և ուսումնական մեկնաբանական արուեստը: Նեստորը, մայրաքաղաքի նոր պատրիարքը, որ ծագում էր Դերմանիէի քաղաքից և հաւատարիմ էր իւր հայրենիքի աւանդութիւններին, թէ ճառերով և թէ գրութիւններով կռուում էր — theotokos — աստուածածին դարձուածի դէմ, որ իւր կարծիքով հակաստուածեան էր, որով նա չափազանց յուզեց մայրաքաղաքի ժողովրդի բարեպաշտական զգացմունքները: Սուրբ Կիւրեղը, Թէոփիլոսի եղբորորդին և Ալէքսանդրիայի առաքելական գահի վրայ նրա յաջորդը, որ գովուած էր իբրեւ եկեղեցական տաճարան և հեղինակ և քաջ տեղեակ էր եկեղեցական քաղաքագիտական վարչական գաղտնիքներին, անցաւ նրա հակառակորդների դուռը: Ի դուր էր աշխատում Նեստորը, որին կայսերական իշխանութիւնը մի ժամանակ հովանաւորում էր, իւր ընթացքը փոխել: Ալէքսանդրիայի աթոռակալը չկամեցաւ ձեռքից բաց թողնել ցանկալի առիթը առանց խոնարհացնելու մայրաքաղաքի իւր հակառակորդին, որը շատ էր գէպի բարձրը ձգտում: Եփեսոսում 431 թ. գումարուեց տիեզերական ժողով: Արեւմուտքի պատրիարքը, Կեղես-

տինոս պապը որ սահմանափակ մէկն էր և անտեղեակ էր եկեղեցական վէճի իսկական պատճառներին, քրիստոնէութեան առաջի գահի ծանրակշիռ հեղինակութիւնը դրեց իւրեղի կշռի նժարի վրայ: Ժողովը սկսեց իւր դործերը և չապասեց որ դային արեւելքի եպիսկոպոսները որոնք հակուած էին Նեստորի կողմը և ոչ էլ ուշադրութեան առաւ կայսերական ներկայացուցչի ընդդիմութիւնը: Նեստորին հրատարակեցին պաշտօնից զրկուած: Սակայն երբ հասաւ Յովհաննէս Անտիոքացին, երկրորդ ժողով գումարեցին կայսերական իշխանութեան համաձայնութեամբ, սորա էլ պաշտօնազուրկ արին իւրեղին և Մեմֆոն Մփեսացուն: Բայց հոգեւորականութեան և ժողովրդեան ահազին բազմութեան տրամադրութեան առաջ սաստիկ թուլացան թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ Անտիոքի եպիսկոպոսը, իւրեղին դուր գալու համար, որը չէր խնայել արքունիքի ազդեցիկ անդամներին դրամական նուէրներ տալու, զոհեցին Նեստորին, նա մեռաւ արքորում: Ասորական հոգեւորականութիւնը միութեան դաշն կապեց Եգիպտոսի պատրիարքի հետ և այն էլ այնպիսի պայմաններով, որի տակ կարող էր ստորագրել՝ առանց խղճի խայթի նաև նոր հռովմէական պատրիարքը, որը ենթարկուել էր նզովքի: իւրեղի բազմաթիւ վկայութիւնները, որով նա փորձել է պաշտպանել այդ միութիւնը, ցոյց են տալիս նրա դաւանաբանական շփոթութիւնը և ապացուցանում են բացարձակապէս, որ Աղէքսանդրիայի մեծ եկեղեցականի համար այնքան հաւատը նշանակութիւն չունէր, ինչքան իշխանական իրաւունքը: Եւ իսկապէս այդ հոգեւորական փարաւոնը տէրութեան մէջ ամենազօրեղ մարդն էր դարձրել, մայրաքաղաքում եկեղեցական բարձր պաշտօնները ղեկավարում էին նրա արբանեակները: Տէրութիւնը ծանր պարտութիւն էր կրել— և այդ տեսնում էր ամեն ոք— և այդ պատահում է ամեն անգամ, երբ բիւրոկրատիան որը հաւատի դործերում իսկապէս անտարբեր է, փորձում է կռուել զաղափարի ներկայացուցիչների դէմ, ինչպէս է եկեղեցին: Այնպէս էր երևում որ կարծես, հոգեւորական տիեզերական իշխանութեան ղեկը պէտք է անցնէր ս. Մարկոսի յաջորդին: Եւ երբ 449 թ. փոքր Ասիայի եպիսկոպոսներից

մէկը՝ Աղէքսանդրիայի պատրիարքին տիեզերական եպիսկոպոս հռչակեց, դրանով նա իսկապէս հպատակուեց իրապէս գոյութիւն ունեցող պայմաններին:

(Շարունակելի).

Մեարոպ վարդապետ.

ԳՐԱԽՈՍՏՈՒԹԻՒՆ.

BOHTAN.

Eine topographisch—historische Studie von Martin Hartmann. Pankau. Տեղագրական—պատմական ուսումնասիրութիւն Մարտին Հարտմանի:

Գերմանիայում 1896-ին կազմուել մի ընկերութիւն „Die Vorderasiatische Gesellschaft“—«Առաջաւոր—Ասիոյ ընկերութիւն» անունով, որի նպատակըն է Առաջաւոր Ասիան յուշարձանների հիմամբ ուսումնասիրել, Ընկերութիւնը իւր անդամների գիտական երկերը պիտի հրատարակէ տետրակներով, որոնք երկար շարադրութիւններով ինչպէս և կարճ նկատողութիւններով, պիտի լուսաբանեն շատ խնդիրներ, Այլ և ընկերութիւնը կամենում է յառաջ բերել և նոր նիւթեր ճարելու ձեռնարկողներ և պաշտպանել նոցա:

Մեր տարաբաւոտ երկիրն ևս Առաջաւոր Ասիոյ մասն է կազմում, որ իւր անցեալով և չարաբաստիկ ներկայով զրաւել է վաղուց ի վեր գիտական աշխարհի ուշադրութիւնն իւր վերայ, ուստի բնական է, որ այս ընկերութիւնն առանձին կերպով հետաքրքրուի նորան ուսումնասիրելու:

Դեռ անցեալ տարի ընկերութեան հրատարակութիւններից մինն էր յօդուածիս ճակատին դրօշմուած գրքի մի տետրակը, իսկ այս տարի միւսը, որոնք մի ամբողջութիւն, մի գիրք են կազմում 163 էջից. (Ա. տետրակը 1—60 էջ. Բ. 71—163), որի հեղինակը Մարտին Հարտմանն, Բեռլինի արեւելեան լեզուների դպրանոցի արաբերէնի ուսուցչապետ, ընկերութեան նախագահն է:

Բոհտանը մի վարչական միութիւն չէ, այլ ժողովրդական անուն մի գաւառի, ուր բնակուում են Բոխտ կոչուած քիւրդերը, Թուրքերն ամենայն ժամանակ միտումն են ունեցել ժողովրդի մէջ գործածական դարձած գաւառների անունները փոփոխել, բայց Բոհտանն այն անուններից մինն է, որ ցարդ պահպանուել է, Թէպէտ և Ալխալիդին ասում է, որ Բոհտանը Սղերդի լեզու յուլութեան գաղաններից մինն է, սակայն այդ ճիշդ չէ, գաւառների ժողովրդական և վարչական անունները միշտ ձյուրեւումք մի և նոյն երկիրը չեն նշանակում կամ, ինչպէս ասում է, միմեանց չեն